

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.138>

SINONIMLARNING MATN TARKIBIY QISMLARINI BOG‘LASHDAGI O‘RNI

Utemuratova Gulzira Bazarbaevna

O‘zR Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti
utemuratovaqulzira11@gmail.com Tel: +998905762034

Annotatsiya. Mazkur maqolada sinonim so‘zlarning matn tarkibiy qismlarini bog‘lashdagi ahamiyati keng ko‘lamda tahlil qilingan. Sinonimlarning takrordan qochish vositasi, jumlar o‘rtasidagi sintaktik, semantik va stilistik bog‘lanishni ta‘minlovchi vosita ekanligi misollar yordamida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, kontekstual sinonimlar ham ketma-ket (zanjirli) bog‘lanishni ta‘minlashi va fikrning ta‘sirchanligini oshirishda alohida ahamiyatga ega ekanligi misollar yordamida asoslangan.

Kalit so‘zlar. Sinonim, kontekstual sinonimlar, matn, murakkab sintaktik butunlik, sintaktik aloqa, ketma-ket aloqa.

THE ROLE OF SYNONYMS IN CONNECTING TEXT COMPONENTS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the significance of synonymous words in connecting text components. Using examples, it is shown that synonyms are a means of avoiding repetition, a means of ensuring syntactic, semantic, and stylistic connection between sentences. It is also based on examples that contextual synonyms also provide a sequential (chain) connection and are of particular importance in increasing the effectiveness of the idea.

Keywords. Synonym, contextual synonyms, text, complex syntactic unity, syntactic connection, sequential connection.

KIRISH. Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik bo‘lib, uning semantik, mazmuniy jihatdan bir butun va izchil bo‘lishida gaplar o‘rtasidagi bog‘lovchi vositalarning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning ichida matn tarkibiy qismlarini

bog‘lashda ko‘p qo‘llaniladigan vositalardan biri sinonimlar bo‘lib, ularning matn komponentlarini bog‘lashdagi vazifasi alohida ahamiyatga ega.

Sinonimlar – ma’no jihatidan bir-biriga yaqin, bir xil tushunchani bildiradigan, biroq qo‘shimcha ma’no nozikligi, hissiy-ekspressiv bo‘yog‘i, qo‘llanish doirasi jihatidan bir-biridan farqlanuvchi, bir so‘z turkumiga oid so‘zlardir. Nasriy asarlarda ham, she’riyatda ham sinonimlarning poetik talablarga mos ravishda badiiy so‘z ustasi tomonidan uslubiy jihatdan to‘g‘ri qo‘llanishi tasvirlanayotgan voqeaning o‘quvchiga badiiy va obrazli tarzda estetik ta’sir ko‘rsatishiga xizmat qiladi. Adabiy asarning til badiiyatini yaratishda sinonimlar katta ahamiyatga ega [2,45]. Matn ichida sinonimlarning vazifasi bu bilan cheklanmaydi, ular matn komponentlarini bir-biri bilan bog‘lab, matnning shakllanishini ta’minlaydi. Mazkur maqolada sinonim so‘zlarning matn tarkibiy qismlarini bog‘lashdagi o‘rni, ularning zanjirli bog‘lanishdagi ishtiroki va stilistik imkoniyatlari misollar asosida tahlil qilinadi

ADABIYOTLAR TAHLILI: Qoraqalpoq tilshunosligida sinonimlar bo‘yicha E.Berdimuratov[2], M.Qalenderov[6], A.Bekbergenovlar[1,84-91] tomonidan keng ko‘lamda bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Qoraqalpoq tilining sintaksisiga bag‘ishlangan darslikda esa matnni bog‘lovchi birliklar qatoriga sinonimlarni ham kiritadi[3,273]. N. F. Potapova sinonimik munosabat MSB tarkibidagi gaplarni bog‘lovchi vosita ekanligini alohida ta’kidlab o‘tadi.[7,101-103] G. Solganikning fikricha, zanjirli aloqa - bu mustaqil gaplarni birlashtirish usullaridan biri bo‘lib, hukmlarning o‘zaro bog‘liqlik xususiyatlarini aks ettiradi va to‘liq sintaktik birlik sifatida gapning xususiyatiga mos keladi. Zanjir aloqasi bu gaplarning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlaydi. Doimiy harakat, bir gapdan boshqasiga o‘tish orqali fikrni rivojlantirish, odatda, oldingi gapda ta’kidlangan so‘zni takrorlash natijasida amalga oshiriladi[8,58].

TAHLIL VA NATIJALAR: Badiiy matnda muayyan hodisa, shaxs va yaxlit bir fikr syujet va obraz rivoji jarayonida turli usullarda bir necha bor turli nomlar bilan qayta-qayta takrorlanadi. Matn ichida takror qo‘llanuvchi so‘z shakli jihatidan turlicha bo‘lishi mumkin, lekin ular kontekstda bir ma’noni anglatish uchun xizmat qiladi. Shulardan biri sinonimlar bo‘lib, ular shakli jihatidan bir-biridan farq qilsa da, bir xil ma’noni takrorlaydi va shu orqali qo‘shni gaplar orasida leksik yaqinlik paydo bo‘ladi. MSB tarkibidagi gaplarning ayrim qismlari orasidagi leksik yaqinlik ularning struktur bog‘liqligining ko‘rsatkichidir.

Ketma-ket (zanjirli) sinonimik aloqada murakkab sintaktik butunlik tarkibidagi qo‘shni gaplarning o‘zaro bog‘liq bo‘lgan (semantik jihatdan mos) a’zolari sifatida “to‘g‘ridan to‘g‘ri” lug‘aviy sinonimlar bilan bir qatorda kontekstual sinonimlar qo‘llanishi mumkin. Bu esa gaplarni bog‘lashning ushbu turining sintaktik-stilistik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Ma'lumki, badiiy asardagi ayrim soʻzlar faqat u yoki bu kontekst doirasidagina muayyan bir ma'nosida boshqa soʻz bilan sinonim boʻla oladi. Odatda, bunday soʻzlar, soʻzning koʻp ma'noiligi, koʻchma ma'nalari asosida yuzaga kelgan sinonimlar sirasiga kiradi[5.81]. E. Berdimuratov alohida olinganda oʻzining toʻgʻri ma'nalari bilan sinonimik qator hosil qila olmaydigan, kontekst ichida muayyan bir ma'nodagina ikkinchi soʻz bilan sinonim boʻladigan, ya'ni odatda soʻzning koʻp ma'noiligi, koʻchma ma'nalari asosida yuzaga keladigan sinonimlarni kontekstual sinonimlar deb ta'riflaydi[2,51]. M.Hakimov esa oʻz tadqiqotlarida ilmiy matnda bogʻlovchi vosita vazifasini bajaruvchi sinonimlarni shartli ravishda “doimiy sinonimlar”, “kontekstual sinonimlar” deb ikki guruhga ajratadi va “doimiy” sinonimlar badiiy matn bilan birga ilmiy matn birliklari orasida bogʻlanishni hosil qilishini, “kontekstual” sinonimlar esa koʻproq badiiy matn birliklarini bogʻlashda qoʻllanilishini, bunday sinonimlarning koʻproq badiiy matnda uchrashi mumkinligini aytadi.[4,100].

Qoraqalpoq tilidagi badiiy matnlar tahlili shuni koʻrsatadiki, MSB komponentlari oʻrtasidagi semantik va stilistik bogʻlanishni ta'minlashda kontekstual sinonimlar muhim vosita sifatida faol qoʻllaniladi. Kontekstual sinonimlar orqali matndagi gaplar oʻzaro sintaktik jihatdan bogʻlanib, matn bir butunlikka ega boʻladi. Shu bilan birga, matn ichida bunday sinonimlardan foydalanish nutqning ta'sirchanlik darajasini oshiradi, predmet va shaxsga har tomonlama tavsif beradi. Natijada muallifning kommunikativ maqsadi, ya'ni oʻquvchiga oʻz fikrini yetkazish niyati yanada toʻliq, aniq va ta'sirchan amalga oshadi.

Masalan, Qápelimde kókshil saǵım perde yańlı **jolbarıstıń** aldın tostı. **Jırtqısh** kimnendur uyalǵanday, basın tómen alıp, kóz astınan nárestege názer tasladı, soń izine aynaldı, quyrıǵın qıypańlatıp toǵayǵa ketti, kózdi ashıp jumǵansha saǵımǵa sıńıp, kórinbey qaldı.(K.Karimov “Zardusht”).

Jaqn jerden atılǵan oqtıń soqqısınan ne bolǵanın ańlawǵa úlgermey qalǵan **qasqır** sekiriwge talpındı, soń qaptalǵa qaray bir-eki awnap tústı. Júrekke qaldalǵan oq óz isin islep, **janiwardı** sespey qatırdı ma, yaki ol ele tiri me edi, onı anıqlawdıń ilajı bolmadı, sebebi qan iyisin sezgen **qasqırlar ushın** oqqa ushqan **ózleriniń sherigi** tegin olja edi, kóktegi juldızlar jerde ne bolıp atırǵanına tańlanıp jımınlayman degenshe qanǵa boyalǵan **lash ótkir tisler** ıqıyarına ótip julmalanıp, házir ǵana qanǵa qumar bolıp turǵan **bóriiniń ózi** tayar etke aylandı. Ashlıqtan azap shekken, azıq ushın neniń ne ekenin tańlap otırmaytuǵın **jawız topar** etke jetiwge talpınıp talasar... alǵa óter, janındaǵılardıǵa awız salıp, jelkesinen tislep lákki berer, qullası talas-tartıstıń izi **bóriлерdiń** qanlı sawashına aylanıp úlgerdi. (K.Karimov “Aǵabiy”).

Birinci misolda MSB komponentlarini bogʻlovchi vosita sifatida kontekstual sinonimlar “yoʻlbarsning” va “yirtqich” soʻzlari qoʻllanilgan. Dastlabki gapda “yoʻlbarsning” soʻzi

aniqlovchi vazifasini bajargan bo‘lsa, so‘nggi gapda “yirtqich” so‘zi ega vazifasida qo‘llangan. Gaplar orasidagi sintaktik aloqa quyidagicha strukturaviy shaklga ega: “aniqlovchi-ega”.

Keyingi misolda ham muallifning individual mahorati natijasida kontekstual sinonimlar o‘rinli qo‘llanilgan bo‘lib, fikrning o‘quvchiga aniq va tushunarli yetib borishini ta‘minlagan. Shu bilan bir qatorda kontekstual sinonimlar bo‘lgan “qasqır- janiwardı”, “özleriniñ sherigi-böriniñ ózi”, “qasqırlar- ótkir tisler- jawız topar” so‘zlari MSB komponentlarini zanjir tarzida ketma-ket bog‘lagan.

Sinonimlar orqali amalga oshirilgan ketma-ket (zanjirli) bog‘lanishning leksik takror orqali amalga oshirilgan ketma-ket (zanjirli) bog‘lanishdan bog‘lanishdan farqi shundan iboratki, bunday holda murakkab sintaktik butunlikning keyingi komponenti tarkibida takrorlanishi kerak bo‘lgan qismi sinonim so‘zlar bilan almashtiriladi. MSB tarkibidagi gaplar orasidagi strukturaviy munosabatlar esa leksik takrori bor gaplardagidek bo‘ladi, ya‘ni ketma-ket (zanjirli) bog‘lanishning barcha turlari uchun umumiy bo‘lgan “ega-ega”, “ega-to‘ldiruvchi”, “to‘ldiruvchi-ega”, “to‘ldiruvchi-to‘ldiruvchi” kabi strukturaviy munosabatlar orqali tuziladi.

Masalan, Qıstan ashıǵıp, azıp-tozıp shıqqan qasqır qarın toydırıw ushın hesh nárseden tayınbaydı. Qaramalǵa da, túyege de, jılqıǵa da shaba beredi. Eger anıq ash **bórigе** gezlesseñ saǵan da hújim etiwden qaytpaydı. Ondaıyda otta janıp turǵan shalanı alıp, qasqırdıñ ózine umtılsañ, **qasqır** quyrıǵın qısıp jolına túsedı. Biraq, «qorqıp qashtı» dep oylawdan, arqayınlıqqa beriliwden awlaq bol. Qasqırda jolbarıstıñ júregi, bir adamnıñ ǵayratı, on iyttıñ aqlı bar... (K.Karimov “Aǵabiy”).

Tań ata shıqqan zarlı **ses** qaqıranıñ aynasına jaqın jerde jatırǵan Berdaqtı shorshındırıp, ornınan órre turǵızdı. Ala kóleńkede ján-jáǵına jaltaqlap qaraǵan ol bul **dawıstı** Máliyka apanıñ dawısına shırmattı: “Way paqır-ay, xan qazıwınan eriniñ óligi kelgenine jıl da tolǵan joq edi. Endi jalǵızınan ayırılıp, sorlap qalǵan bolmasa bolar edi!...”. (Abdulla Sadıqov “Bostansız búlbil”)

Kelin **miyman ekewimizge** eki sháynek shay ákelip qoydı. **Qonaq** shaydı kesáǵa sorpa quyǵanday toltırıp quydı. Soń ol suwıyman degenshe gúysewin dawam etti. (M. Nızanov, Tańlamalı shıǵarmaları, VIII tom).

Birinchi misolda sintaktik bog‘lanishning strukturaviy turi: "to‘ldiruvchi-ega" (bórigе-qasqır) shaklida.

Ikkinchi misolda gaplar orasidagi sintaktik aloqa quyidagicha strukturaviy shaklga ega: “ega-to‘ldiruvchi”. Dastlabki gapdagi ega vazifasidagi “ses” so‘zi so‘nggi gapda “dawıstı” shaklida kelib, to‘ldiruvchi vazifasini bajargan.

Uchinchi misolda sintaktik aloqaning strukturaviy turi “to‘ldiruvchi-ega” (miyman ekewimizge — qonaq) shakliga ega.

Quyidagi misolda esa “qaytis boldi” so‘zi " ólgenlerdi " degan sinonim so‘z bilan almashtirilgan.

Doktordín awzınan shıqqan sóz qáwıplı keselliktiń atı ekenligi kóp ótpey málim boldı. Keyingi alıp kelingenderdiń bir neshesi **qaytis boldı. Ólgenlerdi** jerlew márdıkarshılardıń jumısı edi. Jer tóleler janındaǵı soldatlar qoyımshılıǵında taza qábirler payda boldı. (K.Karimov “Aǵabiy” IV)

Shunday qilib, sinonimlar matndagi gaplarni sintaktik jihatdan o‘zaro bog‘lashdan tashqari, asar qahramonining psixologik holatini, portretini, xarakterini yaratishda va shaxsiy xususiyatlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Masalan, Bárıbir uzaq jol júrgenligi menen denedegi **sharshaw** óz bildigin isledi. **Talıqqan** sana menen **talıqqan** dene óziniń kózsiz tilegine eristi. Jumsaq kursige qıysayǵan jigit qolına súlgisin uslap otırǵan halda qalgıp ketti, vanna xanasına jete almadı.(K.Karimov “Zardusht”)

Berdaqtiń **túsi qup-quw bolıp** ketti. Kózindegi hawlıǵıwdıń ornın **ǵázep** iyeledi. Degen menen, **ashıwǵa** erk bermewge háreket jasap, kóyleginiń sırtınan júktiń ústinde turǵan melle shapanın iynine jelbegey jamılıp, asıqpay albıramay, qoldan kelgeninshe ashıwın basıwǵa háreket jasap, sırtqa shıqtı. (Abdulla Sadıqov “Bostansız búlbil”).

XULOSA: Qoraqalpoq tilidagi badiiy matnlarni tahlil qilish orqali sinonimlarning matndagi gaplar orasini bog‘lashda tez-tez qo‘llanilishini aniqladik. Shuning bilan birga sinonimlar orqali amalga oshiriladigan ketma-ket (zanjirli) aloqa, ayniqsa obrazli-semantik bog‘liqlik, qoraqalpoq badiiy adabiyoti tilining eng muhim va o‘ziga xos belgilaridan biri degan xulosaga keldik. Bu turdagi bog‘lanish nutqning aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlab, matnning badiiy ifoda kuchini sezilarli darajada oshiradi. Sinonimlar gaplar orasidagi semantik yaxlitlikni ta’minlabgina qolmay, matndagi ortiqcha takrorning oldini olib, nutqni boyitib, uning ekspressivligini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердің пайда болыў жоллары. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1963, №2, 84–91-б.
2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, «Билим» баспасы, 1994, 188 б.
3. Дáwлетов А., Дáwлетов М., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009, 296 b.

4. Ҳакимов М. Ўзбек илимий матларининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Фил. Фан. Номз... дисс. — Тошкент, 1993, 150 б.
5. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1989, 90 б.
6. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. — 88 б.
7. Потапова Н.Ф. Синонимические и антонимические отношения как средство связи предложения в сверхфразеологическом единстве: В кн: Семантика слова и смысл текста. Саранск-1986, стр. 101-103
8. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. - М.: Высшая школа, 1973. С.58